

## Dosadašnja istraživanja o stećcima

**Branka Purgarić-Kužić**

*Autorica analizira recentnu literaturu o stećcima pokušavajući utvrditi stanje istraživanja tog problema u hrvatskoj historiografiji.*

Stećci su pobuđivali interes još prije 450 godina, o čemu svjedoči "Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. god." Slovenca Benedikta Kuripešića, koji je kao tumač za hrvatski jezik putovao u sastavu poslanstva austrijskog cara Ferdinanda I 1530. god. preko Bosne u Carigrad.

U putopisu "Put po Dalmaciji" A. Fortis 70-tih god. 18. st. opisuje stećke iz okoline Makarske i Vrlike. Čitav je niz stranih putnika-istraživača koji su zabilježili ponešto o stećcima: A. Sapieha, A. Boue, J. G. Wilkinson, V. Lago, O. Blau, A. Evans, H. Sterneck i drugi.

Najstariji podaci o stećcima domaćih pisaca potječu iz 18. st.. O njima pišu: G. Vinjalić, A. Kačić-Miošić, I. Katalinić, I. Carrara, M. Nedić, Š. Milinović, P. Kadčić, P. Bakula, A. Knežević i drugi.

Premda su se mnoga tadašnja tumačenja danas pokazala netočnima, ipak je velika zasluga tih ljudi (osobito franjevaca) što su ukazali na postojanje stećaka kao izuzetno vrijednih kulturno-povijesnih izvora, te na nužnost njihova konzerviranja i daljnjeg sustavnog proučavanja.

U vrijeme austrougarske uprave u BiH (od 1878. god.) povećao se interes kako stranih (F. Luschan, M. Hoernes, J. Asboth, A. Gotting, F. Kanitz, J. Fosco, K. Jireček i dr.) tako i domaćih znanstvenika (L. Zore, Š. Ljubić, V. Vuletić-Vukasović, P. Kaer i dr.). Osobito je bilo značajno, za intenzivniji rad na stećcima, osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. god., te pokretanje njegovog Glasnika. U njemu su, osim V. Vuletić-Vukasovića i P. Kaera, vrijedne priloge o nalazištima stećaka s posebnim osvrtom na natpise objavljivali K. Hormann i Č. Truhelka.<sup>1</sup> Priloge o stećcima objavljivao je i Viestnik Hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu.

Između dva rata nije bilo organiziranog proučavanja i čuvanja stećaka, te je sve ovisilo o interesu i zalaganju nekolicine znanstvenika. Tek nakon drugog svjetskog rata, a osobito nakon "Izložbe srednjovjekovne umjetnosti jugoslavenkih naroda" održane u Parizu 1950. god., uočena je velika znanstvena vrijednost stećaka. Najprije je načinjen popis poznatih nekropola u BiH, a zatim i onih u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, te je utvrđena brojnost stećaka i stanje u kojem se oni nalaze. Nakon toga su važnija nalazišta bila detaljno proučena, kao npr. nekropola u Radimlji kod Stoca.<sup>2</sup> Tamo primijenjeni metodski postupak poslužio je kao uzor novijim istraživanjima. Objavljene su mnoge monografi-

<sup>1</sup> Č. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891., str. 368-387., Č. Truhelka, "Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne", GZM XXVI, Sarajevo 1914., str. 230-237.

<sup>2</sup> A. Benac, *Radimlja*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sv. I, Sarajevo 1950.

je u ediciji “Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine” u vremenu od 1950. do 1967. god. njih devet, te niz većih i manjih radova i to osobito u godišnjaku Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH Naše starine, kao i u časopisima Starohrvatska prosvjeta, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH, Historijski zbornik, Anali Istorijskog instituta JAZU u Dubrovniku, Starinar SANU itd.

O stećcima u Hrvatskoj pisali su A. Horvat, A. Škobalj, C. Fisković, Lj. Karaman, L. Katić, R. Slade-Šilović, N. Božanić-Bezić, Š. Bešlagić, D. Mandić i dr.<sup>3</sup>, a o stećcima u B i H Š. Bešlagić (valja spomenuti njegovu sveobuhvatnu i vrlo sistematičnu knjigu “Stećci - kultura i umjetnost”), A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, Lj. Mladenović, Z. Kajmaković, Đ. Vidović, M. Vego i dr. O stećcima u Srbiji najviše je pisala M. Čorović-Ljubinković, a o onima u Crnoj Gori Š. Bešlagić. Neki su se autori posvetili proučavanju samo jednog dijela stećaka, npr. njihovih natpisa, ukrasa, rekonstrukcije njihova prijenosa ili su napisali studije na temelju dotad objavljenih radova.<sup>4</sup>

Najbolja bibliografija radova o stećcima do 1982. god. prezentirana je u knjizi Š. Bešlagića.<sup>5</sup>

Postoje razni nazivi za kameni nadgrobni spomenik u znanosti danas poznat pod imenom stećak. U narodu se najčešće čuje: mramor<sup>6</sup>, mašeta<sup>7</sup>, a za cijelu nekropolu grčko groblje. Koji puta javljaju se i nazivi: mađarsko, kaursko, židovsko i rimsko groblje.<sup>8</sup> Na samim stećcima više puta se kaže biljeg (bilig) i kam.

Znanstvenici su razvrstavali stećke u razne kategorije, tj. u razne osnovne i prijelazne oblike, te su na temelju te podjele dalje razvijali svoje teorije.<sup>9</sup> Stećci su prema položaju podijeljeni u 2 grupe: ležeći i stojeći, a prema obliku na 6 osnovnih oblika: ploča, sanduk, sljemenjak, stup, krstača i amorfni spomenik, te mnoštvo vrsta i podvrsta (npr. sanduk s postoljem, sanduk s krstačom, dvojni sljemenjak, sljemenjak s postoljem, stup u obliku sanduka, stup

<sup>3</sup> Neka djela autora o stećcima u Hrvatskoj: A. Horvat, *O stećcima na području Hrvatske*, p.o. iz HZ, knj. IV, Zagreb 1951, str. 157-163., *Prilog rasprostranjenosti stećaka u Liki i Baniji*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15, Split 1963., str. 26-35., *Iz zaboravljene Like i Krbave*, ČIP br. 8, 1. VI, 1954., str. 2., *O spomenicima u Krbavi*, Bulletin JAZU, VII, Zagreb 1959, br. 1, str. 1-5., *O stećcima u Slavoniji*, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU XIII, trobroj, Zagreb, str. 76-85., A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Ciovu, 1970., L. Katić, *Stećci u Imotskoj krajini*, SHP, Zagreb 1954., serija III-sv. 3., str. 131-167., R. Slade-Šilović, *Stećci u okolici Trogira*, Bulićev zbornik, Zagreb-Split 1924., str. 689-693., N. Božanić-Bezić, *Stećci i nadgrobne ploče u Makarskom primorju*, Starinar XVII, 1966., str. 167-172., *Prilog evidenciji spomenika Donje Nerete*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske VI, Zagreb 1965., Š. Bešlagić, *Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra*, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974., str. 57-89., *Stećci u okolini Šibenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975., str. 179-200., *Dvije nekropole stećaka u okolini Knina*, Naše starine XIV-XV, Sarajevo 1978., *Stećci u okolini Trogira*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu., C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, str. 147-174., *Segetski spomenici*, VAHD LVI-LIX, Split 1957., str. 213-232.

<sup>4</sup> M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, izd. Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1962., 1964., 1970., M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965., Lj. Karaman, *O bosanskim srednjovjekovnim stećcima*, SHP, serija III - sv. 3, Zagreb 1954., S. Gunjača, *Prinos poznavanju porijekla i načina prijevosa stećaka*, izbor iz djela, Split 1991.

<sup>5</sup> Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982., str. 587-612.

<sup>6</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 33, navodi mišljenje da je naziv vjerojatno došao od tuda što se za spomenik na grčkom jeziku kaže “marmaros”, a po tome na turskom “mermer”. No, isto tako je moguće i zato što se radi o vrsti kamena zvanog mermer (=mramor).

<sup>7</sup> Č. Truhelka, *Srednjovjekni stećci BiH*, Sarajevo 1942., str. 630., tvrdi da naziv dolazi od arapske riječi “mešhed”—grob vjerskog mučenika. Š. Bešlagić, n. dj., str. 33, donosi mišljenje V. Čurčića koji smatra da se radi o talijanskom nazivu za veliki kamen “massetto”, te se s njime složio pošto se taj naziv najviše čuje u zapadnim krajevima gdje je talijanski jezik imao utjecaja.

<sup>8</sup> Č. Truhelka, n. dj., str. 630.

<sup>9</sup> Tako npr. A. Milošević, *Stećci i Vlasi*, p. i. Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Split, knj. 2, Split 1991., str. 6-7, drži da su stećci samo oni nadgrobni spomenici koji se javljaju u obliku sanduka i sljemenjaka. Za njega su nadgrobne ploče općeprihvaćen način nadzemenog označavanja groba u onovremenom zapadnoeuropskom svijetu, a i uspravnim stupovima i križinama odriče tipološku vezu s primarnim oblicima stećaka (sanduci i sljemenjaci). Na ovaj način A. Milošević postojanje stećaka ograničava na razdoblje od druge pol. 14. st. do kraja 15. ili poč. 16. st. Sve to služi mu za potkrepljivanje njegove “vlaške teorije”.

A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Ciovu 1970., str. 223, dovodi stećke u vezu s obrednim gomilama, u Primorju, unutar kojih je pronađen najstariji oblik stećka, tzv. grubi stećak-preklopnica, te tumači da je stećak faza u razvoju starohrvatskog groba.

u obliku sljemenjaka, krstača u kombinaciji s pločom ili u kombinaciji sa sandukom itd.).<sup>10</sup>

Smatra se da je najstariji oblik stećka nadgrobna ploča. Zahvaljujući natpisima zna se da ploče nadene u okolini Trebinja potječu iz 12. i 13. st.<sup>11</sup> Najstariji stećci u obliku ploča najvjerojatnije su nastali pod utjecajem ranijeg načina klesanja i postavljanja ploča u crkvama i oko njih. Postupno su se te ploče ukrašavale bilo urezivanjem motiva, bilo, za pretpostaviti je, dodavanjem manjih kamenih ili (i) drvenih nadgrobni znakova, što se nije sačuvalo. Ploče će postojati cijelo vrijeme trajanja stećaka što ujedno znači da im je vijek bio najduži.

Promjenom političke i ekonomske situacije u 14. st., tj. stabilizacijom društvenih odnosa u Bosni i Humu, stećci mijenjaju oblik u sanduke. Sanduci se mogu smatrati najkarakterističnijim i najadekvatnijim formalno-oblikovnim izrazom stećaka.<sup>12</sup> Imućniji i utjecajni ljudi nisu štedjeli pri izradi svoje monumentalne "vječne kuće".<sup>13</sup> Ukrasi na nekima od njih (južni krajevi i Hercegovina) u vidu sljepih arkada, potaknuli su neke znanstvenike na zaključak da se radi o utjecaju s Primorja, tj. kopiranju romaničke kuće s ravnim krovom i s trijemom.<sup>14</sup> Neki su lukovi bili i šiljasti što govori i o gotičkom utjecaju.

Kao viši stadij sanduka javio se sljemenjak. O njegovu nastajanju postoje hipoteze: prva da je nastao pod utjecajem srednjovjekovnih kršćanskih sarkofaga (npr. sarkofag sv. Šimuna ukrašen je arkadama, sa stupovima i lukovima, što nalazimo i na sljemenjacima u Hercegovini i Primorju, te nalikuju na crkvicu-mauzolej što je opet i bio konačni cilj pokojnika ispod stećaka), te druga da mu je uzor slavenska kuća (sljemenjaci u Bosni uistinu nalikuju na bosansku drvenu kuću-brvnaru s krovom od drvenih daščica).<sup>15</sup>

Stećci u obliku stupa javljaju se najranije oko sredine 15. st., dok ih glavnina pripada kraju 15. st. i prve pol. 16. st. Podizanje dotadašnjih položenih stećaka uslijedilo je kao posljedica dolaska Turaka, tj. njihova običaja gradnje nadgrobni spomenika-nišana. Stupovi su najviše zastupljeni u Srbiji i istočnoj Bosni, u središnjoj Bosni ih ima nešto malo, dok su u zapadnoj Bosni, Hercegovini, Hrvatskoj i Crnoj Gori rijetkost (što potvrđuje već navedeni turski utjecaj).<sup>16</sup>

Ne zna se točno kada su nastale krstače, niti što im je bio uzor. Po tome da se najčešće nalaze na rubovima nekropola daje se zaključiti da se javljaju pred sam kraj razdoblja stećaka, negdje u dr. pol. 15. st. i da traju tijekom 16. st.. Najvjerojatnije nastaju iz potrebe da se kao kršćanski nadgrobni spomenici razlikuju od muslimanskih nišana. Oblik križa kao najtipičnijeg simbola kršćanstva čini se stoga logičnim.<sup>17</sup>

Amorfni stećci, tj. oni koji nisu imali neki strogo izraženi oblik javljaju se tokom cijelog razdoblja stećaka. Oni prate osnovni tip određenog vremena (npr. u 12. i 13. st. ploča, u 16. st. stup).

Zahvaljujući natpisima na stećcima, te promjeni oblika stećaka danas se prilično uspješno može odrediti vrijeme iz kojeg potječe neki stećak. No, kada

<sup>10</sup> A. Horvat, *O stećcima na području Hrvatske*, HZ IV, Zagreb 1951., str. 158, zaključuje da odličniji primjerci redovito imaju podnožje, monolitno povezano s gornjim dijelom ili zasebno klesano, kojih je zapravo osnovni oblik ploča.

<sup>11</sup> M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, knj. III, br. 128 i 129. Nadgrobna ploča trebinjskog župana Grda potječe iz dr. pol. 12. st.

<sup>12</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 570.

<sup>13</sup> M. Vego, *Zbornik sv. III*, br. 261, donosi natpis iz Carevca u Starom Selu kod Glamoča— "SE KUĆA MILUTINA MAROJEVIĆA I NJEGOVE ŽENE VLADISLAVE".

<sup>14</sup> Tako misle Č. Truhelka i A. Benac, dok se Lj. Karaman s time ne slaže.

<sup>15</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 120-121.

<sup>16</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 122.

<sup>17</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 123-124, smatra mogućim da su krstače podizane svećenstvu, te to objašnjava time što se one osim na rubovima groblja javljaju najčešće uz crkve, na natpisima se spominju pokopani svećenici, a i reljefni motivi ukazuju na svećenike.

se javljaju najraniji stećci može se samo pretpostavljati. Vrlo se vjerojatnim čini drugoj pol. 12. st. iz kojeg potječe već spomenuta nadgrobna ploča. Stećci se klešu tijekom 13. st., intenzivno u 14. i 15. st. (osobito u doba gospodarskog uspona i razvoja Bosne od pol. 14. st. do 1463. god. - što bi se moglo nazvati "cvatućim razdobljem" umjetnosti stećaka), te još i u pr. pol. 16. st., da ih krajem 16. st. više ne bi bilo.<sup>18</sup> Međutim, niz primjera nas uvjerava da je tradicija stećaka bila prisutna još dugo, te da čak, u nekim krajevima, i danas traje.<sup>19</sup>

Stećci su većinom isklesani ("sičeni") iz velikih blokova - kamena vapnenca, pošto te vrste kamena ima najviše u našim krajevima, te je pogodan za obradu i prilično trajan. Tamo gdje nije bilo te vrste kamena koristila se druga (škriljevac, sedra, muljika, a ponekad i jablanit-vrsta granita). Često je baš postojanje kamenoloma bilo od presudnog značaja za odluku gdje će se utemeljiti groblje sa stećcima. Stećak je znao biti vrlo težak, npr. onaj Vlatka Vlađevića u Lađevini teži 29 tona, a ima i većih. Tako veliku težinu stećka objašnjava činjenica da on nije klesanjem obrađen tako da bi se u njegovu nutrinu položilo tijelo pokojnika, već je služio za prekrivanje rake i trajnu zaštitu njezina sadržaja. Naravno, odmah se nameće pitanje prijevoza. Najvjerojatnije su koristili neku vrst drvenih saonica koje bi vukla konjska i volovska zaprega ili bi, ako je stećak bio vrlo težak, saonice plazile preko niza plosnatih gredica, nalik današnjim željezničkim pragovima, dok bi ih ljudi vukli i gurali.<sup>20</sup>

Često je impozantnost stećka, osobito tamo gdje nije bilo vještih "kovača", bila mjerilo značaja osobe ispod njega.<sup>21</sup>

Da li su stećke ukrašavali i ispisivali još u kamenolomu (što bi značilo veću opasnost oštećenja pri prijevozu) ili tek na groblju (lakše za prijevoz) nije sasvim razjašnjeno, pošto postoje primjeri i za jednu i za drugu mogućnost. Stećci su vjerojatno izrađivani i od drveta, no s obzirom da ono kao materijal teško odolijeva atmosferskim utjecajima i zubu vremena, to je danas teško dokazati.

Stećci su postavljeni točno iznad rake, najčešće u pravcu zapad - istok, te su se nalazili u nizovima. Pokojnik je uvijek polagan leđima prema zemlji, ruku stavljenih na grudi ili trbuh, glavom prema zapadu, a nogama prema istoku. Očito im je bilo važno da gledaju prema mjestu izlaska Sunca.<sup>22</sup> Ne zna se da li je stećak postavljan odmah ili ubrzo nakon sahrane ili se čekalo godinu ili više da bi se to učinilo. Pokojnik je polagan ili na tvrdo zemljano dno rake, ili se nalazio u nečem nalik na drveni sanduk, ili je oblagan i prekrivan kamenim pločama. Uz pokojnika su stavljeni i razni grobni prilozi (keramika, nožići, nakit, hrana, novac itd.). Stari antički običaj stavljanja novčića u usta pokojnika, tzv. obolusa još uvijek se prakticirao u vjeri da će se pokojniku plaćanjem poputbine olakšati odlazak na drugi svijet.<sup>23</sup> Pronađeni su i ostaci tkanina, što upućuje na to da su sahranjivani odjeveni ili zamatani u platno.

Rake nisu služile samo za jedan ukop (iako je to bila najčešća pojava), nego i za dva, pa i više ukopa. Bilo je, dakle i zajedničkih, obiteljskih grobnica. Obično bi kosti ranijeg ukopa sakupili i složili u kraj rake, dok bi lubanju stavili uz glavu novog pokojnika.<sup>24</sup>

<sup>18</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 569.

<sup>19</sup> L. Katić, *Stećci u Imotskoj krajini*, str. 161. U Solinu kod crkvice sv. Nikole, u nekropoli sa starijima stećcima-pločama nalazi se stećak u obliku sanduka sazidan za Lovru Paraća, umrlag od kužne bolesti 1763. god.. I danas se po selima Dalmatinske zagore mještani pokapaju pod stare stećke odajući taku poštovanje svojim predima.

<sup>20</sup> S. Gunjača, *Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka*, str. 78-83 i Š. Bešlagić, n. dj., str. 459.

<sup>21</sup> L. Katić, n. dj., str. 165.

<sup>22</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 42, primjećuje da u orijentaciji mnogih stećaka postoji manji ili veći otklon od osnovnog pravca zapad - istok, te to tumači time da je Sunce u razno doba godine izlazilo drugačije (ljeti se mjesto izlaska pomicalo prema sjeveru, a zimi ka jugu).

<sup>23</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 54.

<sup>24</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 56-57, spominje zanimljiv običaj - dvostruko ili ponovno sahranjivanje - najprije zabilježen u Makedoniji (smatra se da je tamo i najrasprostranjeniji), zatim u staroj i istočnoj Srbiji, na Braću, u sjevernim krajevima Slovenije, te u Austriji, Grčkoj i Rumunjskoj. Obično, 3 ili 7 godina nakon ukopa, grob bi se

O opremanju mrtvaca, prenošenju na groblje, te o obredu na grobu nema podataka. Ipak, ostaci loženja vatre i kosti životinja upućuju na to da su sudionici sprovoda u čast umrlog imali gozbu (slično današnjim karminama), igralo se kolo, a i sam pokojnik nije bio isključen pošto su mu u udubljenje na stećku (u kamenicu) stavljali hranu ili piće.

Zahvaljujući pomirdbenom ugovoru dvojice Vlaha registriranom u splitskom notarijatu, saznajemo da su troškovi ukopa za nekog Vlaha iznosili čak 40 libara.<sup>25</sup> Nažalost, nije nam poznato mjesto i izgled podignutog spomenika, no očito je da se radilo o velikoj investiciji. Za ilustraciju u to vrijeme troškovi jednog ukopa u Splitu iznose 4-8 libara, a za 40 se mogla dobiti obiteljska grobnica u crkvi šibenskih franjevaca.<sup>26</sup>

Naravno, cijena je stećaka ovisila o nizu čimbenika: udaljenosti nekropole od kamenoloma, veličini spomenika, o umješnosti majstora koji su spomenik isjekli, ukrasili i ispisali. Stećci reprezentativnog izgleda svakako su pripadali utjecajnoj i imućnoj feudalnoj vlasteli, dok su oni manje sjajni i raskošni bili jeftiniji, a time i dostupniji običnim ljudima.

Stećaka ima na području BiH, gdje ih je najviše, zatim u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji. Prema evidenciji iz 80-tih. god. bilo je 3.162 lokaliteta s ukupno 69.356 stećaka. Od tih se na teritoriju BiH nalazi oko 86% ili 59.593 stećaka, zatim po brojnosti dolazi Hrvatska s 4.447 stećaka, Crna Gora s 3.049 i Srbija s 2.267 stećaka.<sup>27</sup> Postoje velike nekropole sa nekoliko stotina stećaka kao npr. ona kod crkve sv. Spasa na izvoru Cetine, ali je takvih malo, dok je najviše onih koji imaju manje od 50 stećaka. Izrada stećaka bila je masovna, no poznajući ponašanje neukih pojedinaca (npr. graditelja) koji su skoro donedavno uništavali i raznosili stećke zbog vlastitih potreba, može se pretpostaviti da ih je bilo i znatno više.

U Hrvatskoj stećaka ima u okolini Dubrovnika, na Pelješcu i njegovom zaleđu, u Makarskom primorju, Imotskoj krajini, u okolini Splita, Trogira, Knina, Šibenika, Benkovca i Zadra, a pojedinačni primjerci su nađeni u Lici i Šlavoniji.<sup>28</sup> U Crnoj Gori stećaka ima oko Pljevalja, Bijelog Polja, Žabljaka, Šavnika, Plužina i Nikšića, a najdalji osamljeni primjerci su nađeni kod Ivangrada i na Cetinju. U Srbiji stećaka ima u Podrinju i Polimlju, zatim na području Stare Srbije i Novopazarskog Sandžaka, a najdalji pojedinačni primjerci nalaze se kod Pirota i Prištine na Kosovu. Stećaka ima po cijeloj Bosni i Hercegovini, a za istaknuti su, zbog svoje ljepote ukrasa i raskoši, oni u obliku visokih sanduka i sljemenjaka nađeni u Hercegovini, točnije istočno od rijeke Neretve, naročito u okolini Stoca, Nevesinja, Ljubinja, Trebinja i Bileće.<sup>29</sup>

Prema izboru oblika i reljefnih motiva, te osobito prema načinu klesarske obrade može se govoriti o postojanju hercegovačke klesarske škole, u čijem je okviru djelovalo 5 centara ili radionica. Jedna je bila u okolini Stoca, druga na području Trebinja i Bileće, treća na području Gacka i Nevesinja, četvrta je bila u okolini Konjica, a peta negdje kod Laštice. O nekoj izvornoj bosanskoj klesarskoj školi ne može se govoriti, no zapaža se 6 bosanskih klesarskih centara: jedan na području Kupresa i Duvna, drugi oko Travnika, a ostali su u

otvorio, uz naricanje prisutnih, kosti pokojnika bi se izvadile, te prvo oprale u vodi, a zatim u vinu, te bi se u nazočnosti svećenika, obitelji i prijatelja u molitvi obavila ponovna sahrana. Izgleda da je taj običaj postojao i na teritoriju stećaka, jer na jednome od njih kod Šavnika u Crnoj Gori vlastelina Miroslava Raškovića piše: "BRATILJE, PERITE I PRISTUPAJTE...". Š. Bešliagić smatra da je to ostatak starog slavenskog običaja, zasnovanog na vjerovanju da duša pokojnika može slobodno ići na drugi svijet tek kada se tijelo potpuno raspadne, te da se taj običaj odnosi na uglednije ljude sa ciljem da im se izrazi ljubav i poštovanje.

<sup>25</sup> M. Ančić, *Gospodarski aspekti stočarstva Cetinskog komiteta u XIV. st.*, Acta hist.-oecon. iugosl., vol. 14 (1), Zagreb 1987., str. 93-94., A. Milošević, n. dj., str. 45, bilj. 100.

<sup>26</sup> M. Ančić, n. dj., str. 94.

<sup>27</sup> Š. Bešliagić, n. dj., str. 569.

<sup>28</sup> A. Horvat, n. dj., str. 157-162.

<sup>29</sup> Š. Bešliagić, n. dj., str. 569.

istočnobosanskim krajevima-između Kladnja, Olova i Ilijaša, zatim oko Zvornika, onda u Ludmeru, te u okolini Rogatice.

U Hrvatskoj su vjerojatno bile 2 radionice: jedna oko Ciste, a druga oko Čepikuća. U Crnoj Gori je jedan centar mogao biti kod Nikšića, a drugi kod Pljevalja. U Srbiji izgleda nije bilo posebnih centara, već su njene potrebe podmirivali klesari iz bližih bosanskohercegovačkih radionica.<sup>30</sup>

Jedan od najaktivnijih i najboljih klesara bio je “kovač” Grubač koji je djelovao oko pol. 15. st. u okolini Stoca. Vješti majstori bili su vrlo cijenjeni, te su imali relativno visok društveni ugled. To dokazuje i ovaj natpis sa stečka u Brankovićima kod Rogatice: “DA JE BLAGOSOVENA RUKA KOJA SIJEĆE I PISA!”. Isto tako znalo se dogoditi da na stečku piše samo ime majstora, a ne i pokojnika. Npr. “A SE SIĆE GRUBAČ”, “PIŠE SEMORAD”.<sup>31</sup>

Izgleda da je određeni broj hercegovačkih klesara učio zanat u primorskim gradovima, prvenstveno u Dubrovniku, dok su onda bosanski klesari učili od njih.<sup>32</sup> Zabilježeno je i dosta slučajeva da su majstori iz Dubrovnika i primorja bili angažirani u Bosni na izradi spomenika. Isto tako nije bila rijetkost da se izučeni klesari iz zaleđa više ne vraćaju u zavičaj, već ostaju u primorju (kao npr. dubrovački majstor Ivan podrijetlom, vjerojatno, iz Trebinja).<sup>33</sup>

Cijenjeni su bili i majstori pisari “dijaci”. U to se vrijeme malo ljudi moglo smatrati pismenima, pa su taj posao, stoga, u većini slučajeva obavljali ljudi iz vlastelinskog i svećeničkog sloja. Nije bio rijedak slučaj da je sin, brat ili unuk pokojnika - vlastelina izradio natpis na njegovu spomeniku (npr. “PISA MU SIN DIJAK DOBROVOJ”).<sup>34</sup> Stoga ne čudi da u natpisima ponekad nedostaje pokoje slovo ili je neko višak. Znalo se dogoditi da natpis teče s desna na lijevo ili pak odozdo prema gore. To se događalo i slabijim majstorima - pisarima.

Najistaknutiji majstor bio je dijak Semorad koji je djelovao u okolini Stoca, te je prema pretpostavci Š. Bešlagića bio Grubačev suvremenik, možda tek nešto mlađi.<sup>35</sup>

Smatra se da je uz hercegovačku klesarsku, postojala i hercegovačka pisarska škola koja je imala 5 centara ili radionica. Jedna je bila u okolini Stoca, druga u Popovu polju, treća na potezu Bileća-Gacko-Nevesinje, četvrta je mogla biti u gornjem toku Neretve (povezujući okolinu Kalinovika i Konjica), a peta na području Lištice i Čitluka, sa sjedištem kod Lištice. U Bosni se zapažaju 4 centra: u okolini Travnika, između Kladnja i Zvornika, u gornjem i srednjem toku Drine - između Rogatice, Goražda i Višegrada - sa sjedištem kod Rogatice, te kod Lopara. Ne izgleda da su u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji postojali posebni pisarski centri.<sup>36</sup> Majstori “dijaci” Hercegovine, kao stručniji i brojniji od drugih, djelovali su i u susjednim krajevima. Tako npr. u Dubrovačkom primorju uz domaće majstore djeluju i oni iz istočne Hercegovine, dok u Imotskoj krajini djeluju vjerojatno zapadnohercegovački majstori iz centra kod Lištice.<sup>37</sup>

Postojali su i majstori jednako vješti u oba zanata. Najme, na natpisu ne bi pisalo samo npr. “USIĆE KOVAČ MILIĆ”, “ASE PIŠE MILIVOJ”, “OVI

<sup>30</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 467-469.

<sup>31</sup> M. Vego, n. dj., knj. IV, br. 225, knj. I, br. 35, knj. II, br. 69.

<sup>32</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 482.

<sup>33</sup> C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, str. 171., te članak u Radovima sa simpozija “Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”, Zenica 1973., str. 159-160., gdje autor navodi niz primjera školovanja budućih klesara iz Bosne i iz Huma u Dalmaciji.

<sup>34</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 465 i 473.

<sup>35</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 479.

<sup>36</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 574-575.

<sup>37</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 482.

PIŠE DIJAK SEMORAD”, već “ASE USJEČE I PISA RADOJE KOVAČ”.<sup>38</sup> Takvu vještinu posjedovao je i Grubač.

Natpisi stećaka pisani su isključivo ćirilicom i domaćim jezikom. U znanosti su korišteni razni nazivi za to pismo.<sup>39</sup> Danas se drži da ga je najbolje zvati bosanska epigrafska ćirilica ili bosanska lapidarna ćirilica, a opravdan je, prvenstveno zbog praktičnosti, i naziv bosančica.<sup>40</sup> To je pismo varijanta južnoslavenske ćirilice s posebnim bosanskim odlikama. Natpise karakterizira živ narodni jezik i ikavsko narječje, da bi se tek na rubnom prostoru i pri kraju razdoblja stećaka pojavila ijekavština (što se može tumačiti dolaskom Vlaha). Mnogi su izrazi arhaični kao npr. ČTIOČE - čitaoče, KONČINA - kraj, smrt, UČINIŠE VRHU MENE KRV NEZAIMITU - učiniše nadamnom krvnu osvetu, KAMI - nadgrobnni spomenik.

Za nas su natpisi na stećcima od višestruke vrijednosti. Kao dragocjen materijal za upoznavanje i proučavanje pisama, te narodnog jezika i njihova razvoja, te kao bogato vrelo povijesnih zbivanja, ličnosti, društvenih odnosa i običaja u doba razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.

Jedan od najsadržajnijih natpisa svakako je onaj iz Kočerina iz 1410.-1411. god. koji stoji na grobu dugovječnog Vignja Miloševića. On je počeo službovati u vrijeme bana Stjepana II Kotromanića, nastavio za kralja Tvrtka, te kralja Dabiše i njegove udovice kraljice Grube, da bi pod stare dane služio i kralju Ostoji. O ovom potonjem natpis donosi zanimljive podatke: da se sukobljavao sa Hrvojem Vukčićem Hrvatinićem, te da je krenuo na Ugre.<sup>41</sup>

Vrijedan je i natpis iz Veličana iz 1377.-1391. god. posvećen pokojnici Polihraniji-Radač Čihorić, rođ. Draživojević. On svjedoči o postojanju 2 ugledne bosansko-humske vlasteoske obitelji, čiji je Polihranija bila član, te donosi niz naziva koji su tada bili u upotrebi. Npr. “se leži raba božija Polihranija, a zovom mirskim GOSPOJA Radača, ŽUPANA Nenca Čihorića KUĆNICA, a NEVJESTA župana Vlatka i SLUGE Dabiživa i TEPACIJE Stipka, a kći župana Miltena Draživojevića, a KAZNACU Sanku sestra”.<sup>42</sup>

Da je u tom feudalnom društvu u to vrijeme već došlo do imovinskog i utjecajnog raslojavanja pokazuju navodi kao što su npr. ovi: “NA SVOJOJ ZEMLJI, NA PLEMENITOJ”, “...NA SVOJOJ BAŠTINI, NA PLEMENITO”, “I LEGOH NA TUĐOJ ZEMLJI, A BILEG MI STOJI NA BAŠTINI.”<sup>43</sup> “A se leži Bogdan Hateljević RADIČA VOJEVODE SLUGA, U DRUŽINI PRAVO ČINEĆI I UMRJEH GOSPODINU VJERNO SLUŽEĆI”, “ČIJEM SLUŽIHM-TEM POKOJEN BIH!”, “...I OSTAVI SEBI MJESTO PORED SVOGA GOSPODARA.”<sup>44</sup>

Natpisi većinom nisu bili datirani, a oni koji i jesu umjesto brojki imaju slova određene numeričke vrijednosti. Npr. “A SE LEŽI STEPKO RADIVOJEVIĆ. POKOPA SE U LETO Z.V.Ō.=7072=1564”.<sup>45</sup>

Zahvaljujući samom sadržaju natpisa može se odrediti vrijeme u kojem je živjela sahranjena osoba ili vrijeme iz kojeg potječe stećak.

<sup>38</sup> M. Vego, knj. II, br. 104.

<sup>39</sup> Š. Bešliagić, n. dj., str. 424, navodi nazive: bosančica, bosanska ćirilica, hrvatska ćirilica, hrvatsko-bosanska ćirilica, srpska ćirilica, bosansko-dalmatinska ili zapadna ćirilica itd.

<sup>40</sup> Š. Bešliagić, n. dj., str. 426, za pismo stećaka predlaže naziv bosanska epigrafska ćirilica, dok T. Raukar, u: “O problemu bosančice u našoj historiografiji”, Radovi sa simpozija “Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”, Zenica 1973., str. 137, predlaže naziv lapidarna bosanska ćirilica.

<sup>41</sup> Vj. Stefančić, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Zagreb 1969., str. 70-71, M. Dizdar, *Stari bosanski tekstovi*, Sarajevo 1971., str. 200-1., M. Vego, knj. I, br. 1.

<sup>42</sup> M. Dizdar, n. dj., str. 120., Č. Truhelka, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1892., str. 215-217.

<sup>43</sup> M. Dizdar, n. dj., str. 98., M. Vego, knj. I, br. 32, Č. Truhelka, *GZM* 1889., str. 78.

<sup>44</sup> M. Vego, knj. III, br. 159, knj. I, br. 39, knj. II, br. 93, M. Dizdar, n. dj., str. 115, str. 294., M. Vego, knj. IV, br. 247.

<sup>45</sup> M. Vego, knj. IV, br. 320.

Npr. “U DNI GOSPODINA KRALJA UGARSKOGA LOJŠA (misli se na Ljudevita) I GOSPODINA BANA BOSANSKOGA TVRTKA”, “V DNI KNEZA VELJEGA MIHOJLA VMRI ŽUPAN....TREBINJSKI”.<sup>46</sup>

Natpisi najčešće počinju s kršćanskom invokacijom, npr.: “VA IME OTCA I SINA I SVETOGA DUHA”, “VA IME BOGA VELKOGA CARA NEBESKOGA I ZEMALJSKOGA”, “VA IME BOGA I SVETOGA IVANA”, a ispred njih se nalazi znak križa što dovodi do zaključka da su ispod stećaka pokapani kršćani. Pisari “dijaci” vjerojatno su taj običaj stavljanja križa preuzeli iz notarskih isprava. Religioznost se vidi i u ostalim djelovima teksta: “VOLI, BOŽE NAS!”, “PROSTI MU BOŽE GRIHE!”, “VA IME TVOJE, PRIČISTA TROJICE!”, “BOG GOSPOD POMOZI DA PRIDE, SE PISA RAB BOŽJI I SVETOGA DIMITRIJA...”, “MOLJU SE BOŽE, POMILUJ ME MILOSTI TVOJE!”, “SLAVA BOGU MILOM...!”, “DAJ MU BOŽE DUŠI-DA BUDE SPAŠEN!”.<sup>47</sup>

Pokojnik nije želio ostati anonimn, što potvrđuje i niz primjera: “DA SE ZNA...!”, “O, DA SE ZNA GROB...”, “DA JE ZNATI SVAKOMU ČOVIKU...”, “A SE LEŽI...”, “DOBRI JUNAK JA BIH...”, “KOGA MNOGI LJUDI ZNAŠE”, “A SEJ LEŽI...U TOJ VRIME NAJBOLJI U DUBRAVAH BIH”, “NEKA SE ZNA!”.<sup>48</sup>

Motiv smrti kao nešto neminovno, tj. kao gorka istina ljudske sudbine, te spoznaja o prolaznosti života često su prisutni u mislima napisanima u vidu poruke onima koji dolaze: “DUGO NA ZEMLJI ŽIVJEH JA - OSAMDESET I OSAM LJETA. A NIŠTA NE PONESOH...!”, “A OVDJE LEŽI DRAGAN NA KRAJU - NIŠT...”, “A SE SJEN POPA BOGČINA”, “I DOBRI ŽI, I DOBRI UMRE”, “DOJDE ME KRAJ!”.<sup>49</sup> U natpisima se mogu pročitati i izrazi tuge i sjete zbog odlaska na drugi svijet: “U TOM MOM DOBRU DOĐE SMRT U VRIJEME ŽIVOTA - DOM MOJ OŽALOSTIH!”, “ROĐIH SE U VELIKU RADOŠT, A UMRIH U VELIKU ŽALOST”, “DRUŽINO ŽALITE ME, MLAD SA SEGA SVITA OTIDOH, A JEDAN BIH U MAJKE...”.<sup>50</sup> Koliko je pokojniku bilo važno da ga se ostavi na miru u njegovu grobu zaštićenom stećkom vidi se iz ovih riječi upozorenja: “DA JE PROKLETA RUKA KOJA ĆE OVO PREMJEŠTITI!”, “MOLJU SE VI, BRATJO I GOSPODO, NEMOJTE MI KOSTI PRETRESATI!”, “TAKO DA NIJESI PROKLET, NE TIKAJ U ME!”, “MOLJU JA SE VAS, NE TICAJTE!”, “...I DA JE BLAGOSLOVEN TKO ĆE PROJTI, A PROKLET TKO PRIVALITI!”, “PROKLET TKO ĆE TUĐIN LEĆ...”.<sup>51</sup> Ima natpisa na kojima se očituje trud da se iznesu neke svezremenske istine: “...pristupite i žalite me...JER ĆETE VI BITI KAKO JESAM JA, A JA NEĆU BITI KAKOVI STE VI!”, “i molju vas, ne nastupajte na me. JA SAM BIL KAKO VI JESTE, VI ĆETE BITI KAKO JESAM JA”, “...VI ĆETE BITI KAKO JA, A JA NE MOGU BITI KAKO VI”.<sup>52</sup> Da su ljudi toga vremena vjerovali u zagrobni život, te da su stećke doživljavali kao “vječni dom” govore ovi natpisi: “SE KUĆA Milutina Marojevića”, “Živih počteno i slavno jere znah da je um-

<sup>46</sup> M. Vego, knj. I, br. 15, knj. III, br. 129.

<sup>47</sup> M. Vego, knj. IV, br. 222, knj. I, br. 18, Ć. Truhelka, GZM 1892., str. 24., M. Vego, knj. IV, br. 252., knj. III, br. 147., knj. III, br. 190., Ć. Truhelka, GZM 1892., str. 28-29, M. Vego, knj. I, br. 15, knj. II, br. 63, knj. II, br. 108, M. Dizdar, n. dj., str. 285.

<sup>48</sup> M. Vego, knj. I, br. 2 i knj. III, br. 126 itd., knj. I, br. 13, knj. I, br. 24, knj. II, br. 82, knj. I, br. 16, knj. I, br. 36, knj. III, br. 157.

<sup>49</sup> M. Dizdar, n. dj., str. 25, str. 87, str. 144, str. 159, M. Vego, knj. III, str. 202.

<sup>50</sup> M. Dizdar, n. dj., str. 208, M. Vego, knj. I, str. 31 i M. Dizdar, n. dj., str. 256.

<sup>51</sup> M. Vego, knj. IV, br. 215, knj. II, br. 51, knj. II, br. 95, knj. II, br. 82, M. Dizdar, n. dj., str. 315., M. Vego, knj. I, br. 5.

<sup>52</sup> M. Vego, knj. III, br. 138, knj. I, br. 1., Ć. Truhelka, GZM 1892., str. 112.



riti, A TAJ GREB UČINI, UZVUKOH ZA SVOGA ŽIVOTA ZA BUDUĆNOST”, “UGOTOVIH SI VIČNI DOM ZA ŽIVOTA SVOJEGA...”.<sup>53</sup>

Svijest da se radi o nečem za što ne postoji druga mogućnost proizlazi iz ovih riječi: “TUGO MOJA, MNOGO LI MI TI JE LEŽATI!”, BOŽE, DAVNO TI SAM LEGAO I VELE TI MI JE LEŽATI!”<sup>54</sup> Zazivanjem Boga pokušavaju si pomoći: “PROSTI MU BOŽE GRIHE!”, “O, DA JE PROST!”<sup>55</sup> Ponekada se u natpisima može naći i uzrok nečije smrti: “UBIŠE ME NA SLUŽBI GOSPODINA MOGA...”, “A se nek se zna, JERE UBI PUŠKA...”, “Strah Boga moleći, i zla ne misleći - I UBI ME GROM!”, “KADA HTJEH POBITI - TADA I UMRIJEH!”<sup>56</sup> a i molba za osvetom: “I UČINIŠE VRHU MENE KRV NEZAJMITU. NEKA VJE -TKO JE MOJ MILI!...”.<sup>57</sup> Uočljive su i neke riječi prisnosti, npr.: “GOSPOĐA MEDANA POSTAVI KAMI, TE K VLATKU DOĐE”, “A SE POSTAVI NA SE I NA SVOJU MILU I DRAGU KUĆNICU”, “BRATE DOBAR TI SAŃ DUŠI TVOJE. AMIN.”, “BLAGA JE RUKA SINA MOGA KOJA DOVEŽE OVE KOSTI...”.<sup>58</sup> Iz natpisa se može saznati i tko su bili, odnosno čime su se bavili pokojnici za života: “A se leži Divac ZLATAR”, “A se leži ...Radiča voevode SLUGA”, “Dobri JUNAK družinom očevom”, “...a KAZNACU Sanku sestra” itd.<sup>59</sup> Pokojnik se najčešće sam, dakle u prvom licu, obraća budućem čitaocu, što stvara dojam njegove neprolaznosti, makar se ona sastojala od sačuvanih riječi na nadgrobnom spomeniku.

Mnogobrojni steći, iako bez natpisa, time nisu ostali nijemi. Oni govore putem svojih simbola (vjerskih: polumjesec, zvijezda, križ, svastika, te staleških obilježja: ralo, motika, mač, štít, redovnički štap itd.), te ukrasa koji se mogu podijeliti u geometrijske, arhitektonske, biljne i životinjske motive, predstave ljudi, te razne scene.

Od ukupnog broja stećaka manje od 10% otpada na ukrašene stećke,<sup>60</sup> kojih u najvećem broju ima u Hercegovini. Velikim brojem motiva i raznovrsnošću odlikuju se krajevi istočne Hercegovine i istočne Bosne. U početku su ukrasi na stećcima bili jednostavniji, da bi ih kasnije bilo sve više.

Reljefni motivi stećaka mogu se tumačiti na 2 načina: kao religiozno-simbolički, kršćansko-ikonografski motivi, prvenstveno u okviru posmrtnog kulta i/ili kao scene iz svakodnevnog života kasnosrednjovjekovnog privilegiranog društvenog sloja.

Astralni motivi - polumjesec i zvijezda Danica ( šesterokraka ili osmerokraka zvijezda ) mogu se smatrati najznačajnijim obilježjima stećaka. Ti su motivi stari slavenski poganski simboli obnavljanja života, te pobjede nad smrću i nestajanjem. Vjerovali su da je Mjesec rastrgan od demona umro, nestao, no da se u Mlađaku ponovno rađa, obnavlja i uskrsava... Mladi Mjesec zajedno s Danicom predstavlja nebeski brak, tj. tajnu života.<sup>61</sup>

Kršćanstvo, koje isto zagovara vjeru u zagrobni život, usvojilo je i svojim potrebama prilagodilo neke poganske motive, te stoga ni ne čudi simbioza astralnih znakova i križa.

Marian Wenzel drži da je većina motiva na stećcima ritualnog karaktera, te da im je svrha da posluže pokojniku u zagrobnom životu.

<sup>53</sup> M. Dizdar, n. dj., str. 76 i M. Vego, knj. IV, br. 261, M. Vego, knj. IV, br. 225, knj. IV, br. 279.

<sup>54</sup> M. Vego, knj. III, br. 177, knj. II, br. 89.

<sup>55</sup> M. Vego, knj. III, br. 147, knj. III, br. 181.

<sup>56</sup> M. Vego, knj. III, br. 172, knj. I, br. 41., M. Dizdar, n. dj., str. 300, str. 153.

<sup>57</sup> M. Dizdar, n. dj., str. 275.

<sup>58</sup> M. Vego, knj. II, br. 84, Č. Truhelka, GZM 1898., str. 327, M. Dizdar, n. dj., str. 251, str. 306.

<sup>59</sup> M. Dizdar, n. dj., str. 268, Č. Truhelka, GZM 1893., str. 7, GZM 1892., str. 112, M. Dizdar, n. dj., str.

120.

<sup>60</sup> Š. Bešliagić, n. dj., str. 571.

<sup>61</sup> A. Škobalj, n. dj., str. 231-233.

Tako npr. geometrijski motiv nalik labirintu tumači kao svijet kroz koji duša prolazi u raj, spiralu kao magični znak vezan za zagrobni život pokojnika i njegovo ponovno rađanje, prikaz ptice tumači kao pokojnikovu dušu, konje kao nosioce te duše, kolo koje pleše po njenom tumačenju služi kao vođa duši na njenom putu na onaj svijet, jelen kao onaj koji vodi u Podzemlje, krin zbog crvene, krvave boje poistovjećuje s Kristovim mukama, drvo, kao rajska vegetacija, simbolizira vječni život poslije smrti, ljudski lik, čije je tijelo najčešće u obliku križa, tumači kao pokojnika koji prisustvuje svom pogrebnom ritualu...<sup>62</sup>

Ljubo Karaman, opet, zamjera znanstvenicima koji forsirano pronalaze simbolička značenja u nečemu što je po njegovu mišljenju služilo prvenstveno kao izraz čovjekove potrebe za ukrašavanjem.<sup>63</sup> Ukazuje i na nepobitnu činjenicu da na stećcima zapravo nema konkretnih predstava pogrebnog karaktera, npr. prikaza nošenja mrtvaca, naricanja nad njim, gošćenja kod groba itd., te se priklanja mišljenju da se kod prikazanih kola radi o realnom kolu, u kakvom je pokojnik i sam plesao za života, a ne o žalobnom kolu njemu u čast.<sup>64</sup> Šefik Bešliagić smatra da su u svijesti ljudi toga vremena stari kultovi i motivi već prilično zaboravljeni, te da se zapravo pod utjecajem umjetnosti zapadno-europskog feudalizma među imućnijim i uglednijim plemićima javlja želja za prikazom njihova svakodnevnog lagodnog života (lov, turniri, kola...)<sup>65</sup> Socijalna raslojavanja vidljiva su u bogatstvu i raskoši ukrasa, u štitovima koji predstavljaju grbove velikaških obitelji, u impozantnosti stećka itd. Dakle, drevna simbolika pretvara se sve više u heraldiku (npr. ljljan, lav, zvijezda, mjesec...), te u čistu dekoraciju (npr. konj nije prikazan kao kulna životinja, već da bi istakao značaj pokojnika koji se za života njime služio u vojnim pohodima i na turnirima, ptica ne predstavlja čovječju dušu, već je to sokol iz nekog njegovog ovozemaljskog lova, kola nisu mirna i žalobna, već radosna, puna pokreta, ...). No, simboliku znanstvenici još uvijek u potpunosti ne odbacuju.

Kamenice (karena udubljenja na stećcima) služile su po tumačenjima znanstvenika u različite svrhe na različitim prostorima. Misli se da su najčešće služile za stavljanje daća u tekućem obliku, zatim u primorskim i zapadnim krajevima kao uljanice za žižak u obredne svrhe, te u staroj Hercegovini za miješanje krvi sprijateljenih ili pomirenih bratstava, pošto je tamo krvna osveta bila izraženija.<sup>66</sup>

Pred znanošću već duže vrijeme stoji vrlo zamršen i slojevit problem utvrđivanja pripadnosti stećaka. Starija generacija - Č. Truhelka, K. Hormann, A. Solovjev, A. Evans i drugi postanak je stećaka dovodila u vezu s bogumilskim hereticima, tj. pripadnicima Crkve bosanske, "bosanskim krstjanima". B. Hrabak, M. Wenzel, A. Milošević i drugi uočili su opet da lijepo klesani i bogato ukrašeni stećci potječu iz 15. st., dakle iz vremena relativno najveće koncentracije Vlaha i to iz tzv. vlaških područja (središnja Bosna i južna Hercegovina), te zaključuju da je postanak stećaka uvjetovan utjecajem Vlaha. Hrvatsku teoriju zastupaju A. Škobač, D. Mandić, V. Skarić, I. Rendeo i drugi. Za njih su stećci isključivo vezani za hrvatski narod i za hrvatsko teritorijalno područje, pod kojim uz Dalmaciju sa zaledem podrazumijevaju i Bosnu i Hercegovinu. Etatističku teoriju koja porijeklo, rasprostiranje i kulturnu pripadnost stećaka dovodi u vezu s nastajanjem i razvojem bosanske srednjovjekovne države, zagovaraju Š. Bešliagić, P. Anđelić i dr. Teorija je bila razmatrana na znanstvenom skupu o stećcima "Stećak - međaš srednjovjekovne Bosne", održanom u Sarajevu 1986. god.

<sup>62</sup> M. Wenzel, n. dj., 19, 180, 253, 256, 348, 398, 163, 207 i 307.

<sup>63</sup> Lj. Karaman, n. dj., str. 176.

<sup>64</sup> Lj. Karaman, n. dj., str. 181. Neki su znanstvenici kao npr. L. Zore, a s njime se slaže i A. Benac zaključili, na temelju smjera kretanja kola u desno, da se radi o posmrtnom kolu.

<sup>65</sup> Š. Bešliagić, n. dj., str. 572.

<sup>66</sup> Š. Bešliagić, n. dj., str. 384.

No, “bogumilskoj teoriji” je pronađeno više zamjerki: Crkva bosanska djelovala je organizirano od pol. 13. st. do pol. 15. st., dok stećci počinju već u 12. st. i traju do kraja 16. st.. Stećaka nema na području italskih patarena, niti francuskih katarata, kao niti u drugim dijelovima Balkana (Makedonija, Grčka, Bugarska i Rumunjska) gdje je bio prisutan dualizam. S obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost utjecaja Crkve bosanske ne može se objasniti postojanje stećaka u nekim primorskim i srpskim krajevima. Bosanski krstjani nisu poštovali križ, a stećci su ih puni ili u obliku simbola ili na početku natpisa.<sup>67</sup>

Da bi dokazali svoju “vlašku teoriju” M. Wenzel i A. Milošević razbijaju kontinuitet razvoja stećaka, te stećcima drže samo one u obliku sanduka i sljemenjaka (nadgrobnne ploče su za Miloševića općeprihvaćen način nadzemnog označavanja groba, dok i stupovima i križinama odriče bilo kakvu tipološku vezu s primarnim oblicima stećaka), ograničavajući ih na razdoblje od druge pol. 14. st. do samog poč. 16. st.<sup>68</sup> Poznato je da su se u to vrijeme Vlasi, nomadski, stočarski narod, vješt ratovanju obogatili u raznim vojničkim službama, te da su stekavši društveni ugled živjeli poput domaćih feudalaca. Na temelju antropološkog proučavanja skeletnih ostataka u grobovima pod stećcima u Cetinskoj krajini Milošević misli da se većinom radi o autohtonom, starosjedilačkom, neslavenskom stanovništvu, dakle o Vlasima.<sup>69</sup>

Protivnici “vlaške teorije” ističu da su Vlasi činili neznatnu manjinu stanovništva današnje BiH do dolaska Turaka (svega 2%), te da su bili neprosvijećeni i izolirani. Postavljaju i neka pitanja: zašto nema stećaka u izričito “vlaškim” područjima kao što je bila Rumunjska, zašto u razdoblju od 500 god., tj. od propasti Rimskog Carstva i njegovih vlaških ostataka, pa do pojave stećaka nema nikakvih dokaza o postojanju “vlaške umjetnosti”, kako znanstvenici skloni “vlaškoj teoriji” tumače poganske magijske simbole na stećcima, koji su bili u skladu sa staroslavenskom poganskom vjerom?<sup>70</sup>

Prema hrvatskoj teoriji stećak spada u starohrvatski grob. A. Škobalj drži da se njegov najprimitivniji oblik - grubi stećak - preklonica razvio iz nadgrobnne gomile.<sup>71</sup> Kao dokaz tomu navodi niz nekropola gdje su stećci na gomilama ili su plitke gomile s grobovima između stećaka. U znanosti se dugo smatralo da su se u nadgrobnne gomile pokapali starosjedioci - Iliri, no danas se zna da su i stari Hrvati imali taj običaj.<sup>72</sup> Astralne simbole na stećcima - polumjesec i zvijezdu Škobalj tumači staroslavenskom poganskom vjerom Hrvata kojoj su oni, po njegovu mišljenju, još dugo ostali vjerni.<sup>73</sup> Simbol križa na stećku uz njih prikazuje i dokazuje ispreplitanje kršćanstva i poganstva, vjera koje su obje tumačile postojanje zagrobnog života. Razlog zašto stećaka nema preko Kapele Škobalj nalazi u njihovom bacanju i uništavanju, što ne čudi s obzirom na djelatnost “latinaša”.

Ta stara hrvatska kultura u obilju se, međutim, sačuvala na području Bosne gdje se koristio stari hrvatski jezik u liturgiji, “glagoljica i ostale forme glagoljaškog pisma kao bosančica, poljičica i hrvatska ćirilica” kako navodi Škobalj, tj. gdje su politički i vjerski uvjeti bili znatno povoljniji za njihovo očuvanje i razvoj.<sup>74</sup>

Š. Bešlagić drži da stećci predstavljaju originalnu kulturno-umjetničku pojavu srednjovjekovne Bosne, dakle da oni u ničemu nemaju uzor, niti su ičija

67 A. Škobalj, n. dj., str. 235-236, te Š. Bešlagić, n. dj., str. 575.

68 A. Milošević, n. dj., str. 7.

69 A. Milošević, n. dj., str. 8.

70 A. Škobalj, n. dj., str. 239.

71 A. Škobalj, n. dj., str. 225, 259. Škobalj tumači da se pod stećkom nalazi omanje kamenje kojim je grob na površini zatrpan, što je ostatak nadgrobnne gomile.

72 A. Škobalj, n. dj., str. 249.

73 A. Škobalj, n. dj., str. 233. Škobalj drži da polumjesec možda i ne bi bio napušten da nisu došli Turci držeći na zastavi isti taj znak.

74 A. Škobalj, n. dj., str. 379.

kopija.<sup>75</sup> Vlašku i bogumilsku teoriju tumači kao impresiju koja je nastala zbog vremenske i teritorijalne podudarnosti.<sup>76</sup> Za njega steći u suštini nisu vjerskog, već svjetovnog karaktera.<sup>77</sup> Da uloga vjerske pripadnosti pokojnika nije presudna potvrđuju primjeri na temelju kojih zaključuje da su se pod stećcima pokapali i svećenici Crkve bosanske (što se pouzdano zna na temelju reljefnih motiva starinskih štapova, knjiga i pijetlova, te natpisa u kojima se spominju gosti i krstjani) i kršćani, kako katoličke, tako i pravoslavne vjere.<sup>78</sup> Steći su doživjeli svoj procvat baš u vrijeme kada su u Bosni dobri politički, ekonomski i društveni uvjeti to omogućili. Privilegirani društveni sloj, bosansko - hercegovačka vlastela, želio je i na svojim nadgrobni spomenicima, svojim "vječnim kućama" pokazati sjaj i raskoš svakodnevnog života. No, osim njih stećke su podizali i drugi (sitna vlastela, njihovi rođaci, imućniji inokosni seljaci) želeći ih oponašati, što im je bilo moguće zahvaljujući relativno povoljnim ekonomskim uvjetima, usljed razvoja rudarstva i trgovine.<sup>79</sup> Dakle za njega su steći u velikoj mjeri narodna umjetnost. Njihovo rasprostiranje izvan Bosne tumači njenim širenjem prema jugu, dok one u Lici i Slavoniji obrazlaže bježanjim naroda iz Bosne pred Turcima.<sup>81</sup>

Postavlja se međutim pitanje: da li je doista to kratko razdoblje vladavine bosanskih vladara Stjepana II Kotromanića i Stjepana Tvrtka bilo dovoljno da narod prihvati nešto novo, kada se zna da je u narodu tradicija vrlo jaka i da se sporo mijenja. Isto tako, čini se vrlo logičnim zaključiti da su steći u Primorju izvorni, pošto se najvećim djelom radi o najstarijem obliku stećka - o nadgrobnoj ploči. Razlog zašto tamo nema više stećaka u obliku sanduka i sljemenjaka leži u činjenici koju najbolje ilustrira ovaj primjer "...ako bude bjelodano utvrđeno da je očiti heretik, neka se bez odlaganja spali sve dok se ne pretvori u pepeo..."<sup>80</sup> Isto tako nema puno bogatih ukrasa i prikaza raskošnog života, pošto takvog života u zaleđu nije ni bilo.

Zbog svega ovoga što je rečeno, valja završiti riječima trogirskog povjesničara P. Andreisa iz 17. st. Opisujući idilično groblje u selu Mitlo, u zaleđu Trogira, smještenom na vrhu brdašca oko crkve sv. Mihovila Arhangela on za stećke kaže: "Povreda vremena pokopala je u istima svoje uspomene i ne dopušta da bi se o njima moglo pričati sa sigurnošću".<sup>81</sup>

## Zusammenfassung

### Die bisherige Erforschung der Grabsäulen

*In kurzgefaßter Form resümiert die Autorin die Ergebnisse der neueren Geschichtsschreibung über Grabsäulen. Unter anderem spricht sie über das Problem der Kategorisierung, die Frage der Feststellung der Entstehungszeit der Grabsäulen, die Bedeutung des Inhaltes der Inschriften, die darauf vorkommen, sowie über die aktuellen Theorien über die Entstehung dieser geschichtlichen Denkmäler.*

<sup>75</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 576.

<sup>76</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 525-6.

<sup>77</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 576.

<sup>78</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 495.

<sup>79</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 576.

A. Benac, *Olovo*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH, Beograd 1951., str. 72-73. Benac dopušta mogućnost da su i najsiromašniji slojevi, pa i kmetovi postavljali sebi stećke na grob.

<sup>80</sup> Š. Bešlagić, n. dj., str. 569.

<sup>81</sup> P. Andreis, *Povijest grada Trogira I*, Split 1977., str. 315.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

# RADOVI

28



ZAGREB

1995.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST  
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

**REDAKCIJA:**

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,  
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

**UREDNIČKI KOLEGIJ:**

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

**IZVRŠNI UREDNIK:**

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet  
Zagreb, Krčka ul. 1

tel.: 385 01 519 044 fax: 385 01 513 834

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo  
znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

---

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu fizičku i tehničku  
kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobo-  
đen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike  
Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

**ZA IZDAVAČA:**  
Ivo GOLDSTEIN

**DESIGN NASLOVNICE:**  
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA  
NJEMAČKI JEZIK:**  
Marina DENONA-KRSNIK

**PRIPREMA ZA TISAK:**  
Hrvoje STANČIĆ

**TISAK:**  
KRATIS  
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u siječnju 1996. godine